

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.923+343.261.1

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.6/10>**Бєлавін С.П.**

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Бєлавіна Т.І.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ДЕПРИВАЦІЙНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті розглядаються актуальні питання безпосередньої соціальної ситуації, яка впливає визначальним чином на психічний стан особи, що може відбиватися на поведінці людини навіть більше, ніж її індивідуальні та стильові відмінності. Акцентується увага на особливостях впливу деприваційної соціальної ситуації на адаптивний процес та процес ресоціалізації осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі.

Відмічається, що в умовах соціальної ізоляції під час відбуття покарання в закладах пенітенціарної системи особистість та її психічний стан піддаються впливу кількох видів депривації: сенсорної, емоційної, рухової, сексуальної, просторової тощо. Але саме соціальна депривація виступає провідною причиною змін у психіці особистості та зниження її адаптивності.

Звертається окрема увага на проблеми детермінант соціально-психологічної адаптації особистості та її ресурсного потенціалу в умовах деприваційної соціальної ситуації. Особливу значущість у контексті нашого дослідження набуває вивчення тих психічних властивостей, які забезпечують адаптацію суб'єкта до соціального оточення і успішність його психічного функціонування. Це стосується особливостей самоставлення, саморозуміння, рівня та адекватності самооцінки, особливостей та ступеню розвинутої комунікативних здібностей, а також здатності до поведінкової саморегуляції. Крім того, розглянуто особливості та роль моральної нормативності особи з руйнівною поведінкою. Серед них особлива увага надається такій комплексній властивості, як рефлексивність, що забезпечує тип і рівень соціально-психологічної адаптації, яка характеризує особистість, здатну усвідомлювати та аналізувати власні психічні прояви і стани.

Визначено деякі дефініції, що досліджувались, а саме саморозуміння, самоставлення, рефлексія, соціально-психологічна адаптація, соціальна депривація тощо. В емпіричній частині встановлювались зв'язки між адаптаційними характеристиками, деякими властивостями особистості, дезадаптивною, руйнівною або деструктивною поведінкою. Показано, що існує певний зв'язок між рівнем самоставлення, саморозуміння, рефлексивності особи та її адаптивністю. Дефіцит адаптивних ресурсів в умовах деприваційної соціальної ситуації певним чином зумовлює деструктивну поведінку засуджених та знижує можливості їх виправлення, а відсутність бажань самозмін виступає захисним механізмом. Підкреслено значення розвитку совісності, каяття як важливої складової частини на шляху виправлення.

Ключові слова: дезадаптивна особистість, деприваційна соціальна ситуація, деструктивна поведінка, рефлексія, самоставлення, соціально-психологічна адаптація, соціальна депривація.

Постановка проблеми. Серед фундаментальних проблем соціальної психології є проблема соціально-психологічної адаптації особистості, а у контексті цього дослідження, зокрема, йдеться про визначальні детермінанти її ефективності, з одного боку, а також роль та значення наяв-

ності ресурсного потенціалу у процесі соціалізації особи, ресоціалізації в умовах деприваційної соціальної ситуації, з іншого.

Деприваційною соціальною ситуацією в нашому дослідженні виступає перебування в місцях позбавлення волі осіб, які скоїли злочин

та були засуджені. Недарма ізоляція людини від широкого соціуму, позбавлення її звичного способу життя та соціального середовища зазвичай вважалася найбільш дієвим покаранням. Заклади пенітенціарної системи пов'язують із так званою «тюремною ізоляцією» як різновидом деприваційної соціальної ситуації. В умовах соціальної ізоляції під час відбуття покарання в закладах пенітенціарної системи в індивіда виникає комплекс психічних, психосоматичних та інших змін. Особистість та її психічний стан піддаються впливу кількох видів депривації: сенсорної, емоційної, рухової, сексуальної, просторової тощо. Але саме соціальна депривація (радикальна обмеженість соціальних контактів при постійній регламентованій публічності) виступає провідною причиною змін у психіці особистості та виникнення в неї дефіциту адаптивного ресурсу.

Слід відзначити, що складний процес ресоціалізації, що спирається на адаптивність особистості, спрямований на виправлення людини, залежить не лише від деприваційної соціальної ситуації та її впливу на адаптивний потенціал. Успіх процесу виправлення і перевиховання у правопорушників закладів засуджених осіб забезпечується ще й персональними психологічними характеристиками, притаманними особистості властивостями, які можуть зумовити не лише адаптацію особи до оточуючого середовища, а також успішність психічного функціонування адаптаційного ресурсу людини у важких умовах деприваційної соціальної ситуації.

Таким чином, виникає необхідність як подальшої теоретичної розробки проблеми соціально-психологічної адаптації, її провідних складових частин, механізмів адаптаційного або деструктивного впливу рефлексивності, самоствавлення, самооцінки, само розуміння тощо, так і вивчення прикладних аспектів вирішення актуальних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан розробленості проблеми соціально-психологічної адаптації дозволяє визначити низку аспектів, які не розроблені достатньою мірою. Як вже відмічалось, перш за все це стосується вивчення провідних компонентів, а також особливостей соціально-психологічної адаптації залежно від безпосередньої соціальної ситуації, у якій опинилася людина, від ступеня персональної рефлексивності та деяких особистих властивостей людини.

Концепції, які зумовили сучасні підходи до аналізу соціалізації в межах розробки проб-

леми ідентичності, пов'язані з іменами А. Тешфела, С. Московічі, які визначили ідентичність як «результат категоризації і самокатегоризації», що формують персональну та соціальну ідентичності, а соціалізація є процесом формування ідентичностей особистості».

У дослідженнях у галузі психологічної теорії ситуації (Л. Росс., Т. Нісбет, 2000) акцентується увага на ідеї сильного детермінуючого впливу безпосередньої соціальної ситуації, в якій знаходиться людина, зокрема впливу, який часто надходить із боку незначних, на перший погляд, особливостей ситуації (наявність певних «каналів», які сприяють виявленню активності індивіда).

Серед наукових теорій і концепцій, дотичних до нашого дослідження, заслуговують уваги актуальні роботи останнього десятиріччя сучасних вітчизняних науковців: про сутність і природу особистості (Т. Титаренко); про формування духовних цінностей (З. Карпенко, Л. Орбан-Лембрик, В. Татенко), питання пенітенціарної діяльності з ресоціалізації злочинців (Ю. Антонян, О. Беца, В. Кривуша, В. Синьов, М. Фіцула) та ін. У роботах різних авторів рефлексія виступає як комплексна психічна характеристика, що зумовлює особливості соціально-психологічної адаптації (Р. Павелків, А. Карпов, І. Скитяева).

Експериментальному дослідженню особистісного аспекту рефлексії присвячено роботи Н.І. Гуткіної, А.Б. Холмогорової, В.К. Зарецького (2010, 2011) та інших. Більшість робіт визначають рефлексію як «розуміння процесів усвідомлення і самопізнання особистості», переосмислення своїх вчинків «як механізму регуляції людиною своєї поведінки».

У роботі В. Семке, С. Гусева і Г. Снігіревої «Пенітенціарна психологія і психопатологія» (2007) «тюремний стрес» розглядається як «специфічний комплекс переживань за типом психопатологічних і психічних реакцій, а також здвигів особистісного складу («психопатізація», «тюремізація») за типом стійкого сприйняття засудженим тюремної субкультури».

Отже, проблема дослідження завжди знаходиться в полі зору дослідників, але зараз важливу роль набуває дослідження тих психічних властивостей, які забезпечують соціально-психологічну адаптацію суб'єкта в умовах деприваційної соціальної ситуації.

Формулювання цілей статті (постановка завдань).

Мета статті – визначення особливостей та провідних складових частин соціально-психологічної

адаптації, встановлення зв'язку соціально-психологічної адаптації з деприваційною соціальною ситуацією правопонавчого закладу пенітенціарної системи, особистим профілем самоставлення та рівнем рефлексивності досліджуваних; встановлення адаптаційних можливостей соціально-дезадаптивних досліджуваних, що відбувають покарання в пенітенціарних закладах, виходячи з особливостей їх психологічного та морального розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У межах поставлених завдань були надані характеристики основних понять, що задіяні в дослідженні. Визначалися такі дефініції, як соціально-психологічна дезадаптація, яка розглядається в структурі самосвідомості, а дефіцит адаптаційних ресурсів може виявитися в деструктивних формах поведінки, у руйнівних способах вирішення кризових ситуацій, насамперед, у ситуації міжособового або інтраперсонального конфлікту.

Рефлексивність – як комплексна психічна характеристика, як здатність суб'єкта до «розуміння процесів усвідомлення і самопізнання особистості», переосмислення своїх вчинків, «як механізму саморегуляції поведінки», що забезпечує тип і рівень соціально-психологічної адаптації, а також є показником додаткових адаптаційних факторів. Структура додаткових адаптаційних факторів виявлялася шляхом діагностики рівня рефлексивності досліджуваних за допомогою методик «Комунікативна компетентність» та «Шкала сумлінності».

Профіль особливостей самоставлення формувався через встановлення рівня самооцінки, ступеню розвитку комунікативних здібностей та їх особливостей, здатності до поведінкової саморегуляції, а також моральної нормативності особи з руйнівною поведінкою.

Вивчалися показники, виходячи з припущення, що прояв дихотомії адаптації та дезадаптації у структурі самосвідомості досліджуваних зумовлюється рівнем розвинутої адаптаційного потенціалу або його дефіцитом.

Було висунуто припущення про те, що психологічну основу деструкції досліджуваних у стратегіях загального світосприйняття, поведінкової регуляції, прийняття рішень тощо становить соціально-психологічна дезадаптація в умовах конфлікту, що переживається, дефіцит адаптаційних ресурсів, що знаходить свій прояв у порушеннях поведінки, в руйнівних способах вирішення кризових ситуацій.

Логіка проведення дослідження передбачала діагностування в досліджуваних показників адап-

тованості, отримані дані дозволили відібрати діагностичні методики, а введені в систему SPSS дані – потім піддати факторному аналізу, за допомогою якого визначити провідні та додаткові фактори соціально-психологічної адаптації особистості.

Було обрано такий інструментарій: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда; опитувальник САМОАЛ, адаптація тесту РОІ Е. Шостром; МЛЮ «Адаптивність».

Досліджуваними стали засуджені до різних термінів покарання особи, що відбувають покарання в пенітенціарних закладах м. Мелітополя та м. Павлограда: 17 осіб жіночої статі та 48 осіб чоловічої статі віком від 19 до 37 років. Отримані 20 параметрів адаптації зазнали факторизації. У результаті було отримано три фактори за значущими показниками. Перший фактор, що був визначений провідним (факторна вага 6,72), отримав умовну назву «здатність підтримувати внутрішню рівновагу та психологічне благополуччя», а ще два фактори є додатковими (їхня факторна вага нижча – 2,7 та 2,1 відповідно) під час визначення складових частин соціально-психологічної адаптації. Характеристики, що включені у цей фактор, показують здатність до чутливості до свого внутрішнього світу та здатність активно змінювати оточуючий соціум. Крім того, ці фактори відображують «високу моральну нормативність» та «комунікативну компетентність». Крім того, здійснювалась діагностика рівня розвитку рефлексивності в досліджуваних.

Обчислювалося середнє значення показників за кожною шкалою, за результатами виокремлено дві підгрупи: перша – з високими показниками рівня рефлексивності, друга – з низькими. Для оцінки достовірності відмінностей за кожною шкалою між двома групами досліджуваних був використаний непараметричний критерій – U-критерій Мана-Уїтні. Відмінності виявилися достовірними практично за всіма шкалами.

Рівень значимості відмінностей між цими групами за критерієм Манна-Уїтні склав виглядає таким чином:

1. Слухання ($p = 0,05$).
2. Здатність висловлювати думки (відмінності не значущі).
3. Контроль емоцій ($p = 0,05$).
4. Рефлексія процесу комунікації ($p = 0,001$).
5. Асертивна комунікація ($p = 0,01$).
6. Культура спілкування ($p = 0,1$).
7. Соціальна нормативність ($p = 0,05$).

Встановлення зв'язків між змінними показало, що біполярні характеристики у своїх крайніх результатах, а саме як високий, так і низький рівень розвитку рефлексивності, насамперед, супроводжується зниженням показників адаптованості. Тобто залежність між рівнем рефлексивності особистості та соціально-психологічною адаптованістю носить нелінійний характер.

Компенсаторні механізми, що підтримують психологічне благополуччя та рівновагу особистості як із високим рівнем рефлексії, так і з низьким, виступають у ролі вторинних, «додаткових» адаптаційних факторів, тобто моральна нормативність та комунікативна гнучкість та компетентність, але провідний фактор соціальної адаптації практично не задіяний в адаптаційному процесі.

Компоненти адаптаційного потенціалу досліджуваних перебувають у межах норми, крім дещо підвищення показників шкали «поведінкова регуляція», що свідчить про нестійкість процесу саморегуляції.

Нас цікавили також кореляції певних емпіричних даних у досліджуваних. Було виявлено, що у групі досліджуваних самооцінка незалежності корелює з аутосимпатією ($r = 0,31$), самооцінка інтелектуальності пов'язана із саморозумінням ($r = 0,39$), відбитим ставленням інших ($r = 0,41$) та поведінковою саморегуляцією ($r = -0,33$). У цих досліджених рівень саморегуляції узгоджується з рівнем самооцінки, емоційної стійкості ($r = 0,33$) та збудливості ($r = -0,31$). За результатами встановлено значимі зв'язки показників адаптаційного потенціалу, самооцінки та самоставлення: поведінкової саморегуляції – із самооцінкою інтелектуальності ($r = -0,33$); із самоповагою ($r = -0,31$); моральної нормативності – із самоповагою ($r = -0,30$); самооцінками напористості ($r = 0,45$) та дисциплінованості ($r = -0,31$). Узагальнюючи представлені кореляційні статистики, можна зробити висновок, що їм притаманна розбіжність декларованої і реальної самооцінки.

Отже, можна зробити такі **висновки**.

Соціально-психологічна адаптація – це складний феномен, в основі якого лежать 3 фактори: провідний – «здатність підтримувати внутрішню гармонію і психологічне благополуччя» і два додаткові – «висока моральна нормативність» і «комунікативна компетентність».

У структурі вторинних адаптаційних факторів осіб із високим рівнем рефлексивності базовими якостями є рефлексія процесу комунікації та здатність висловлювати та контролювати свої думки. У структурі вторинних адаптаційних факторів

особистостей із низьким рівнем рефлексії відсутні кореляційні зв'язки між змінними, тобто змінні структури не утворюють. Отже, адаптація особистостей здійснюється за допомогою окремих адаптаційних стратегій, які пов'язані одна з одною.

У цілому для низького рівня рефлексивного способу адаптації базовим є безпосереднє включення в будь-які життєві ситуації і здатність керувати їх розвитком за рахунок розвинених соціальних навичок. Порушення психологічного благополуччя, яке має місце при завищених значеннях рівня рефлексивності, є набагато складнішими і водночас більш ефективно «компенсуються» особистістю за рахунок їх повної усвідомленості та високого рівня саморегуляції.

У нашому дослідженні не ставилося завдання визначити гендерні особливості соціально-психологічної адаптації. Але засуджена жінка перебуває в колі таких же засуджених, як і вона, з низькою своєю проблем та страждань. Незважаючи на помилки, що призвели до позбавлення волі інших, вона аналізує свої помилки та усвідомлює, пізнає своє життя «до грат». Це питання ставить нові завдання перед дослідниками і чекає свого дослідження.

Відтак у результаті проведеного дослідження ми отримали несуперечливу та змістовну характеристику проявів дезадаптивної особистості та виявили її специфічні особливості. У досліджуваних із руйнівною поведінкою виявлено неузгодженість у когнітивних та емоційних компонентах самосвідомості, виражені захисні механізми збереження позитивного ставлення до себе, при якому низька самоповага компенсується високим самоприйняттям, а невдоволення собою не спонукає до самозміни, а веде до вимоги співчуття. Отримані дані поглиблюють уявлення про «адаптацію – дезадаптацію», роблять внесок у формування цілісного підходу до розуміння феномена спотворення соціалізації в умовах дериваційної соціальної ситуації і протиріч у відносинах із собою та оточуючими.

Разом із тим, незважаючи на показові результати досліджень, слід особливо підкреслити, що виявлений у підлітків синдром тюремної соціальної депривації потребує подальшого вивчення і всебічного аналізу. Великий інтерес представляють питання його поширеності.

Вельми непростою у зв'язку із цим представляється і проблема формування на основі вираженого дезадаптаційного синдрому так званих хвороб адаптації – патологічних станів, які розвиваються набагато пізніше – після звільнення з місць позбавлення волі

Особливу увагу, на нашу думку, слід привернути до розвитку почуття совісності. Щодо засуджених, то таке почуття насамперед пов'язане з негативною оцінкою свого злочину, усвідомленням своєї про-

вини. Отже, формування совісності займає важливе місце в ресоціалізації та виправленні засуджених. З іншого боку, через формування рефлексії відкривається шлях до формування та розвитку совісті.

Список літератури:

1. Змановская Е.В., Рыбников В.Ю. Девиантное поведение личности и группы : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2011.
2. Ипатов А.В. Личность аутодеструктивного подростка. Исследование и коррекция. Санкт-Петербург : Аура Инфо, 2012. 248 с.
3. Карпов А.В., Скитяева И.М. Психология рефлексии : монография / Институт психологии РАН. Москва. Ярославль, 2002. 203 с. Илл. 11. Табл. 13. Библиогр.: 295 назв.
4. Павелків Р.В. Рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості. *Психологія: реальність і перспективи* : зб. наук. праць / упоряд. Р.В. Павелків, Р.В. Павелків, В.І. Безлюдна та ін. Рівне : РДГУ, 2018. Вип. 11. С. 5–10.
5. Пономарев С.Б., Половникова А.А., Тоцкий С.И. Синдром тюремной социальной депривации в молодом возрасте. Екатеринбург : УоО РАН, 2008. 148 с.
6. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / пер. с англ. В.В. Румынского ; под ред. Е.Н. Емельянова, В.С. Магуна. Москва : Аспект Пресс, 1999. 429 с.
7. Tajfel H. Social Identity and intergroup behaviour. *Social Science Information/Information sur les Sciences Sociales*. 1974. 13(2), Apr. P. 65–93.

Belavina T.I., Bielavin S.P. SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF THE INDIVIDUAL IN A DEPRIVATION SOCIAL SITUATION

The article considers topical issues of the immediate social situation, which decisively affects the mental state of a person, which can affect a person's behavior even more than his individual and stylistic differences. Emphasis is placed on the peculiarities of the impact of the deprivation social situation on the adaptive process and the process of resocialization of persons in prisons.

It is noted that in conditions of social isolation while serving a sentence in the penitentiary system, the individual and his mental state are affected by several types of deprivation: sensory, emotional, motor, sexual, spatial, and so on. But it is social deprivation is the leading cause of changes in the psyche of the individual and reduce its adaptability.

Particular attention is paid to the problems of determinants of socio-psychological adaptation of the individual and its resource potential in a deprivation social situation. Of particular importance in the context of our research is the study of those mental properties that ensure the adaptation of the subject to the social environment and the success of his mental functioning. This applies to the peculiarities of self-attitude, self-understanding, level and adequacy of self-esteem, features and degree of development of communicative abilities, as well as the ability to behavioral self-regulation. In addition, the features and role of moral norms of a person with destructive behavior are considered. Among them, special attention is paid to such a complex property as reflexivity, which provides the type and level of socio-psychological adaptation that characterizes the individual able to understand and analyze their own mental manifestations and states.

Some definitions that have been studied have been identified, namely self-understanding, self-attitude, reflection, socio-psychological adaptation, social deprivation, etc. The empirical part established links between adaptive characteristics, certain personality traits, maladaptive, destructive or destructive behavior. It has been shown that there is a relationship between the level of self-esteem, self-understanding, reflexivity of the person and his adaptability. The lack of adaptive resources in the conditions of deprivation social situation in some way causes the destructive behavior of convicts and reduces the possibility of their correction, and the lack of desire for self-change is a protective mechanism. The importance of the development of conscience, repentance as an important component in the path of correction is emphasized.

Key words: *maladaptive personality, deprivation social situation, destructive behavior, destruction, reflection, self-attitude, self-esteem, socio-psychological adaptation, social deprivation.*